

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Наукові записки
Рівненського державного гуманітарного університету
Випуск 13

Рівне – 2008

Збірник наукових праць

“Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 13. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. – 311 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан Михайлович, кандидат історичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне).

Заступник головного редактора:

Шелюк Людмила Олександрівна, кандидат історичних наук, професор (м. Рівне).

Науковий редактор:

Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Члени редколегії:

Гайбонюк Володимир Дорофійович, кандидат історичних наук, професор, Заслужений діяч культури України (м. Рівне).

Галуха Любов Юріївна, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Давидюк Руслана Петрівна, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Жилюк Сергій Іванович, доктор історичних наук, професор (м. Острог).

Литвинчук Анатолій Іванович, кандидат історичних наук, професор, Заслужений діяч культури України (м. Рівне).

Савчук Петро Оксентійович, кандидат історичних наук, професор (м. Рівне).

Степанков Валерій Степанович, доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський).

Стоколос Надія Георгіївна, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Терешко Юрій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Швецова-Водка Галина Миколаївна, доктор історичних наук, професор (м. Рівне);

Шеретюк Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Згідно постанови президії ВАК України часопис „Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” визнано фаховим виданням у галузі історичних наук

Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 6 від 31 січня 2008 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не співпадати з позицією редколегії. Рукописи не повертаються.

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12. Рівненський державний гуманітарний університет

напередодні Першої світової війни. Хоча землеволодіння поляків зазнало значних втрат, їм все ж вдалося утримати в своїх руках майже половину колишніх господарств. Натомість, чисельність польського населення в губернії за 50 років зросла у 2,5 рази завдяки притоку нових переселенців та високому природному приросту. Польські поміщики, селяни та сільськогосподарські робітники, займаючи в основному вільні, необроблені землі, посприяли значному розширенню продуктивного земельного фонду в регіоні та здійснили вагомий внесок у соціально-економічний розвиток та культурне життя Волині.

Джерела та література

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914 рр. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. - К., - 1998. – 334 с.
2. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток / Дис. канд.іст.наук. - К., 2003. – 208 с.
3. Вольнские епархиальные ведомости. – 1885. - № 20.
4. Дмовский Р. Германия, Россия и польский вопрос. – СПб., 1909. – 292 с.
5. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / Сост. И. Рудченко. – К., 1882. – 180 с.
6. Каретников С.И. Вольнская губерния. Географическо-исторический очерк. – Ковель, 1905. – 90 с.
7. Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). – К., 1993. – 87 с.
8. Макачук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов, 1983.
9. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. – К., 1967.
10. Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.) // Автореф. дис.канд.іст. наук: К., 1996.
11. Олешко П.С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст. / Дис. канд.іст.наук, - Луцьк, 2001. – 172 с.
12. Палієнко В.І. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст. – К., 1998. – 78 с.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. - Т. VIII. Вольнская губерния. - Спб., 1904. – 281 с.
14. Поляков И. Крупное землевладение на Вольни. – К., 1898. – 77 с.
15. Столпянский Н.П. Девять губерний Западно-русского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях. – СПб., 1866.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАК). - Ф.442, оп.813, спр.305, ч.1.
17. ЦДІАК. - Ф.442, оп.53, спр.353.
18. ЦДІАК. - Ф.442, оп.611, спр.217.
19. ЦДІАК. - Ф.442, оп.702, спр.98.
20. Щербак Н.О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – поч. XX ст. / Дис. докт. іст. наук. - К., 2006. – 503 с.

УДК: 281. 9:93 (477. 81/82) „1920 / 1925”

А.Р.Кукурудза

РАДИКАЛЬНО-РЕФОРМАЦІЙНІ НАСТРОЇ ПРАВОСЛАВНИХ ВОЛИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР. XX СТ.

Розвиток православ'я на Волині в незалежній Україні поруч з посткомуністичним релігійним відродженням позначений передусім безкомпромісним суперництвом між Київським та Московським патріархатами за вплив у регіоні. Прикладом цього шкідливого для українського православ'я процесу є конфлікт в Острозі 2006 р. та низка інших негативних випадків, які стають на заваді створення єдиної помісної церкви. Між тим, минуле, зокрема 20-ті рр. XX ст. на Волині, надає нам приклади схожої конфронтації, яка охопила православних, що актуалізує поглиблене її вивчення як такої, що допомагає розібратися в назрілих проблемах сьогодення. Через це не лише наукового, але й справді практичного значення поруч з вивченням процесів українізації та національно-церковного руху набуває аналіз внутрішньоцерковних змін, демократизаційних ініціатив у православній церкві та ставлення до них православного духовенства і мирян.

Розвиток українського православного життя в зазначений період на західноукраїнських землях в тому числі і на Волині знайшов своє відображення у працях сучасних вітчизняних науковців. Зокрема, цю проблематику досліджували Н.Стоколос, Л.Галуха, В.Борщевич, Б.Савчук, А.Стародуб та інші дослідники, у працях яких показано конфесійні трансформації, національно-церковне відродження, процеси українізації та інституційного оформлення Православної церкви в Польщі (1920–1939 рр.). Проте вивчення радикально-реформаційних настроїв православних Волині щодо реформування структур православної церкви в краї у 20-х рр. XX ст. здійснене недостатньо, і є завданням даної статті.

Прагнення революційних перетворень на українських землях у 20-х рр. XX ст. не обмежувалися соціальною, національною і економічною сферами. Потужні реформаційні імпульси панували і в середовищі православного духовенства і мирян. Причин для цього було декілька. По перше, РПЦ зразка останніх років Російської імперії представляла собою одержавлену, надзвичайно централізовану,

консервативну структуру, яка не залишала місця для ініціативи духовенства і його виборності. Як наслідок, діяльністю церкви сповна послуговувалися консервативно-монархічні кола, здійснюючи за допомогою церковного апарату потужний русифікаційний тиск на українське населення. Таким чином, скориставшись розпадом Російської імперії 1917 р. і церковної імперії РПЦ, рядове духовенство намагалося позбутися єпископського диктату шляхом децентралізації церкви, а миряни зі свого боку прагнули добитися українізації церкви та можливості активно приймати участь у соборному її житті. Саме ці причини спровокували спалах радикально-реформістських настроїв у середовищі православних Волині на початку 20-х рр. ХХ ст. Проросійський консерватизм православного духовенства в краї, що негативно впливав не лише на релігійне, але й культурно-національне життя українців, цим самим став найкращим каталізатором для спільної діяльності як частини церковного кліру, так і мирян о окреслений час.

На Волині першими кроками у цьому напрямку стала діяльність Володимирського Духовного Правління, яке очолило церковне життя чотирьох повітів Волинської єпархії. Прикметно, що його виникнення у липні 1919 р. відбулося без санкції вищої ієрархії, а завдяки ініціативності простого духовенства на чолі з настоятелем Св. Успенського собору міста Володимир-Волинського [4, арк. 20]. На з'їзді духовенства Володимирського повіту 13/26 серпня 1919 р. констатовалося, що до складу керівного органу повіту входили протоієреї А.Бордюговський, Д.Герштанський, ієромонах Олексій, священник І.Комаревич, колишній мировий суддя М.Георгіївський і представники з повітів – протоієреї Ф.Квасницький, священники В.Боруцький, А.Абрамович, Л.Холодняковський, тобто представники кліру і мирян [4, арк. 7]. Протягом 1919-1920 рр. заходами Правління вирішувалися основні господарські та кадрові питання краю, робота налагоджувалася за відсутності єпископа та базувалася на принципах колегіальності, взаємодовіри між парафіянами і кліром, відкритості і близькості церковного керівництва до простого віруючого. Фактичним підсумком діяльності цього керівного органу став з'їзд духовенства та мирян Володимирщини, який відбувся 30 січня–1 лютого 1921 р., що пройшов в урочистій атмосфері, демонструючи впливовість і плідність праці володимирського духовенства [2, арк. 11]. За час свого існування Володимирське Духовне Правління розробило цікаву модель організації благочинних і повітових рад, до чого підштовхували недоліки традиційних церковних структур. На повітовому з'їзді делегати постановили вирішувати звичні господарські та кадрові питання на місцях, щоб не перевантажувати Правління і уникати бюрократичної тяганини. Для цього утворювалися благочинницькі ради з благочинного, 2-х священників і 2-х псаломників, що мало стати поштовхом до швидкого розв'язання питань у церковних округах. Виникнення повітових рад у складі 2-х представників від кожної окружної ради по одному священнику і псаломнику теж санкціонувалося окремою постановою. Робота їх мала відбуватися шляхом проведення з'їздів, а функції мали визначати окружні соборики. Як видно з винесених рішень, саме духовенство погано уявляло практичне значення створених благочинницьких і повітових рад, але йшло на децентралізацію управління, приймаючи нестандартні демократичні рішення і залучаючи до адміністративної роботи просте духовенство. Між тим, розуміючи вищість єпископської влади, володимирське духовенство мусило рахуватися з кременецьким єпископом. Поступова стабілізація ситуації на Волині в 20-х рр. ХХ ст. викликала розв'язання адміністративно-організаційних питань православної церкви на рівні церковної ієрархії. Попри збільшення її ролі впродовж 1920-1921 рр. у цьому процесі, українська інтелігенція і рядове духовенство продовжували дотримуватися курсу на демократизацію, розпочату в пореволюційні роки та брали активну участь у церковному житті. Піддаючись хвилі національного піднесення, яке охопило українців, кременецький єпископ Діонісій теж не міг протидіяти цій тенденції. «Кажіть народові промови на його рідній мові, об'ясняйте йому на тій же мові богослужіння, св. Письмо, обряди церковні і оголошуйте його слух зрозумілою вимовою церковних пісень і молитов, а він – наш добрий народ зрозуміє добре Ваше піклування про нього... [10]», – закликав владика духовенство у своїй листівці 6 січня 1921 р. Впевненості владичі додавало визнання за ним польською владою 1 липня 1921 року єпископських повноважень на Волині [7, с. 43]. Але спроби ієрарха поновити консервативну церковну структуру на основі рішень Всеросійського та Всеукраїнського соборів 1917–1918 рр. викликали спротив.

Духovenство Володимирщини висувало свій контраргумент Волинському Єпархіальному Управлінню у вигляді вимоги висвятити єпископа для Володимир-Волинського. За цієї умови Правління могло б скласти повноваження, але на це не хотів іти владика Діонісій [1, арк. 8]. Повітове духовенство продовжило висловлювати власне бачення єпархіального розвитку Волині на окружних собориках, проведених благочинними в 7-ми округах, підпорядкованих Володимир-Волинському. Цей процес ілюструє засідання духовенства 6-го деканату 10 березня 1921 р. в селі Мишеві. Його учасники виразили готовність слідкувати за дотриманням всіх демократичних досягнень попередніх років церковною верхівкою, як це визначалося першим та другим з'їздами духовенства і мирян Володимирщини 1919 та 1921 рр. «Ніяких призначених председателів в Духовному Правлінні не може бути допущено, коли вони не будуть обрані духовенством», – висували вимогу делегати [1, арк. 9].

Ніби передчуваючи майбутнє згорання церковного самоврядування, частина повітового духовенства вороже зустріла встановлення чіткої єпископської влади над єпархією. Прикладом таких тенденцій є нарада благочинних Луцького повіту в серпні 1921 р., де учасники піддали критиці утворення повітових

протоієратів. На ній найбільші сумніви в учасників викликала можливість збереження принципів виборності і колегіальності в церкві за умов поновлення влади вищої церковної ієрархії. На думку делегатів наради найкраще було б утворити в Луцьку повітове Духовне Правління [5, арк. 208]. Такі ж настрої панували і в сусідньому Володимир-Волинському повіті, де аналогічна нарада у вересні 1921 р. висловилася категорично проти утворення повітових протоієратів. Єдиною можливою владою в повіті, на думку духовенства, повинна була бути система демократично зложених духовних правлінь. Останні мусили складатися з членів, обраних самим духовенством [5, арк. 210].

Отже, рядове духовенство, яке протягом 1919–1921 рр. звикло до самоврядного існування та демократії через ломку єпархіальних структур, важко сприймало повернення колишніх порядків, асоціюючи їх з ієрархічним свавіллям та бюрократією. Найголовніші питання подальшого життя Волинської єпархії на консультаціях між повітовим духовенством і єпископом було вирішено розв'язати на Волинському єпархіальному зібранні в жовтні 1921 року. Підготовчим його етапом стало Кременецьке засідання священників і повітових протоієреїв у серпні 1921 р., де почали налагоджуватися варіанти впорядкування єпархіальних справ. На ньому було вирішено відкрити єпископські кафедри в Луцьку, Володимир-Волинському та Острозі для подальшої розбудови церкви, визначено квоту представництва на єпархіальному з'їзді, на який кожне благочиння делегувало двох представників мирян та двох від клиру. Окрім цього, делегатами мали стати і всі члени Єпархіального управління та Волинського Духовного Правління [6, арк. 9]. Таким чином, було обумовлено широке представництво мирян і рядового духовенства на майбутньому зібранні. Єпископ Кременецький Діонісій розраховував вирішити назрілі питання єпархіального життя, добитися визнання єпархією своєї влади та утвердити чіткі органи керівництва єпархією. Одночасно, погодившись на нього, єпископ отримав схвальні відгуки від представників національно-церковного руху [8, с. 14]. Цим самим єпископ Діонісій налагоджував відносини з фактично незалежним володимирським духовенством також намагався задовольнити зрослі потреби населення в національно-духовному відродженні на Волині [7, с. 43].

У роботі засідань Волинського єпархіального з'їзду 3–10 жовтня 1921 р. взяла участь велика кількість волинських освітян та української інтелігенції, представників „Просвіти”, широке коло білого та чорного духовенства [5, арк. 25–29]. Загальне число учасників сягало 120 [11, с. 55].

З'їзд визнавав вищим церковним органом на Волині Єпархіальну Раду, склад якої мав бути виборним [5, арк. 141]. До неї мало ввійти п'ять чоловік: троє пресвітерів та двоє мирян, вибраних на шість років. Але вибори до неї не проводилися, а вирішено було зарахувати в її склад усіх членів Єпархіального Управління [13, с. 26–27]. Поступкою єпископа на користь повітового духовенства стало утворення повітових рад у складі трьох кліриків, псаломника, представника мирян і благочинних [13, с. 26]. Вони мали формуватися на повітових зібраннях духовенства і мирян [5, арк. 119]. Повітові ради займалися широкими питаннями з вирішення церковних справ у регіонах: рекомендаціями єпископу кандидатів на священство, господарством повіту, церковним майном, судочинством, вирішенням суперечок серед духовенства, визначенням меж парафій, справами розлучення [16, с. 15]. Таким чином, у їх руках зосереджувалася практично вся влада на місцях.

Перебіг єпархіального зібрання в Почаєві дав можливість українським віруючим висловити свою позицію та прагнення щодо організації православної церкви в цілому. Свідченням цього є те, що в Комісії № 1 з розгляду питань організації єпархіального управління, парафіяльного життя та участі Волині в організації вищого церковного управління Православної церкви в Польщі брало участь 73 світські особи і 24 духовні [5, арк. 46]. Таке широке залучення мирян було революційним кроком, що рідко траплялося в церковних питаннях. Можна підсумувати, що майже кожне засідання комісії Єпархіального зібрання в кінцевому рахунку підходило до проблеми демократизації церкви. І миряни, і ченці, і рядове духовенство висловлювали вимоги створення колегіальних виборних керівних органів різних рівнів. До них мали ввійти представники клиру, а також делегати від мирян. Таким чином, головна увага учасників з'їзду зосереджувалася на проблемі єпископського самовладдя, впровадженні собороправних механізмів церковного керівництва, закріпленні революційних досягнень 1917–1921 рр. Отже, скликання і хід Волинського єпархіального зібрання 3–10 жовтня 1921р. зберегло частину демократичних зрушень 1919–1921 рр., одночасно ставши наступним етапом впорядкування Волинської єпархії.

Але засідання 14/27 січня 1922 р. архієрейського Собору в Польщі відхилило рішення про утворення повітових рад, як не передбачених Всеукраїнським Собором 1918 р., а єпархіальні ради в єпархіях замінювалися на Консисторії [14, с. 9, 7], чим закладався початок затяжного конфлікту.

На Волині прагнення до українізації і собороправності активізували рух за обрання єпископами українців. Відповідно в українських колах висловлювалися ідеї розподілу Волинської єпархії на Волинсько-Луцьку та Кременецько-Острозьку [12, с. 64]. Характеризуючи настрої духовенства, польська поліція в 1923 р. констатувала виникнення двох вогнищ церковного життя з протилежними прагненнями. Осередком української агітації став керований архімандритом Полікарпом (Сікорським) монастир у Загайцях, який проводив свою діяльність далеко за межами монастиря. Натомість Почаївська Лавра, де керівником був архімандрит Дамаскін, проводила відкриту боротьбу з українськими діячами [3, арк. 107]. Серед всього нижчого духовенства Волинського воєводства поляки, починаючи з 1923 р., виділяли три окремі групи. До

першої нечисленної відносилося старе духовенство, яке давно правило на Волині. Воно характеризувалося як аполітичне, до справи автокефалії відносилося прихильно, а до влади – лояльно. Наступна численна група була представлена переконаними монархістами, які до поляків ставилися вороже, а також були противниками запровадження в церкві української мови та її автокефалії. Але, попри чисельність, ця група не брала активної участі у шкільництві і в сільських людей повагою не користувалася. До найнебезпечнішої групи поляками відносилися священники, які класифікувалися як переконані українці, які підтримували рух за українізацію і ставилися вороже до панства. Це духовенство користувалося широкою підтримкою в масах, брало участь у просвітніх заходах, контактувало з українськими політичними колами [3, арк. 197]. Українізацію та перетворення в церкві найчастіше підтримували молоді священники, які уникнули русифікаційної школи дореволюційної РПЦ. Як правило, це були широкі кола нижчого духовенства, яким протистояло вище духовенство за підтримки митрополита Діонісія. Але прихильникам реформ та українізації завдяки широкому впливу на віруючих вдавалося постійно розширяти власну діяльність, що починало непокоїти поляків [3, с. 321].

Отже, висновки польської поліції вказують на панування реформаційних настроїв у впливовій та численній групі духовенства, яка користувалася повною довірою населення. Але наявність різних таборів у середовищі православного кліру дозволяла полякам грати на протилежностях для взаємного ослаблення духовенства. Проведенню такої політики сприяла слабкість вищої церковної ієрархії, серед головних рис якої поліція виділяла інтриганство, боротьбу між окремими владиками та митрополитом, загравання по черзі з українською, російською і польською сторонами [3, арк. 199]. Вища ієрархія, боячись наразитися на спротив як проросійського крила, так і поляків, не наважувалася посприяти церковній демократизації та реформам, до підтримки яких була готова значна частина рядового духовенства й парафіян.

Проросійський дослідник О.Світіч, характеризує наростання радикальних настроїв серед православних Волині зазначав: «Почалося, так зване, «розмосковлення» церкви. Над церквою звисала грізна небезпека. Але духовенство, у своїй переважній більшості, віруючі далекі від політики, та народ засудили всякі нововведення, засудили українізацію богослужінь і вимагали здійснення служб на церковнослов'янській мові [15, с.151]». Такі висновки не зовсім відповідали дійсності. Навпаки, окремі випадки збору підписів на користь українізації парафій та захист переслідуваних церковними властями українських священників, засвідчували підтримку віруючими змін у церкві, як це було в ситуації навколо собору в Володимир-Волинському [9, с. 322]. Зазнавали проросійські сили поразок і у виборах керівництва окремими храмами, як це трапилося у рівненському соборі на виборах старости храму [3, арк. 250]. Натомість ініціатива боротьби з українізацією захоплювала лише консервативну частину колишнього царського духовенства, тоді як реально проведених та організованих масових виступів віруючих проти українізації не було.

Таким чином, ступінь активізації рядового духовенства і мирян у першій половині 20-х рр. ХХ ст. була досить високою. Вони намагалися посісти чільне місце в системі керівництва церквою, не обмежуючись пасивною роллю в даному процесі. На цьому шляху як повітове духовенство, так і найбільш активна частина мирян проявляли радикальні настрої, пройняті реформаційними прагненнями в дусі собороправності і церковних перетворень, реалізованих в УСРР. Це виливалося у спроби створення більш гнучких керівних систем по благочинних Волинської єпархії, тиск на єпископа Діонісія з метою домогтися відкриття нових архієрейських кафедр, щоб децентралізувати єпархію тощо. Сформувавшись протягом першої половини 20-х рр., ці вимоги поруч з прагненням українізації православної церкви на Волині лягли в основу Луцького з'їзду 1927 р., який став кульмінацією собороправних змагань 20-х рр. ХХ ст. в Польщі.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО), ф.1072, оп. 2, спр. 95.
2. ЦДАВО, ф. 1072, оп. 2, спр. 97.
3. Державний архів Рівненської області, ф. 33, оп. 4, спр. 1.
4. Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), ф.148, оп.1, спр.16
5. ДАТО, ф.148, оп.1, спр.18
6. ДАТО, ф.148, оп.1, спр.20
7. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40 – ві рр. ХХ ст.). – Луцьк: Ред.-вид. відділ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 253 с.
8. Бурчак Н. Початки українського церковного відродження на Волині // Літопис Волині. – 1992. – № 17–18. – С. 10–17.
9. Відкритий лист д-ра Арсена Річинського до митрополита Діонісія // Міненко Т. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 (Волинський період). – Вінніпег – Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», Колегія Св. Андрія, 2000. – Т.І. – С. 321–323.
10. До Всечесного Духовенства Волинської єпархії в межах Польщі. Волинська єпархіальна рада в Кременці. – Листівка. –16 січня 1922. – Ч. 554.
11. Коротке описання Волинського єпархіального Зібрання представників духовенства і мирян 3 – 10 жовтня 1921 року в Почаївській Лаврі // Православна Волинь. – 1922. – № 1 – 4. – С. 54–58.
12. Міненко Т. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 (Волинський період). – Вінніпег – Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», Колегія Св. Андрія, 2000. – Т.І. – 392 с.
13. Постанови Волинського єпархіального зібрання представників духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 року в Почаївській Лаврі // Православна Волинь. – 1922. – № 1 – 4. – С. 25 – 38.

14. Постанови і розпорядження Вищої Церковної Влади // Православна Волинь. – 1922. – № 1 – 4. – С. 7 – 13.
15. Свитич А. Православная церковь в Польше и ее автокефалия // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии 1917 – 1950 гг. Сборник. – М.: Крутицкое патриаршее подворье: Общество любителей церковной истории, 1997. – С. 87 – 290.
16. Статут Повітових церковних рад // Православна Волинь. – 1922. – №.8. – С. 13 – 15

УДК 94 (477) (=161.1) “1920/1930”

О.М.Нагорнюк

РОСІЙСЬКИЙ МОНАРХІЗМ НА ВОЛИНІ В 20-Х РР. ХХ СТ.

На початку ХХ ст. політична карта Європи зазнала кардинальних змін. Після закінчення Першої світової війни останні багатонаціональні імперії та абсолютистські монархії поступилися місцем національним державам та парламентській демократії. На відміну від європейської політичної традиції, в якій монархи є суто символічними фігурами, російські консервативні політичні сили вбачали в монархізмові основу національного розвитку та могутності Російської держави. Відтак реставрувати монархію прагнула значна частина «білої еміграції», що не змиралася з утвердженням більшовизму в Росії.

Західна Волинь, в силу свого прикордонного розташування з радянськими республіками, стала форпостом російських монархічних сил в Польщі. Відтак дослідження монархізму, як політичної ідеології та руху, є актуальним і важливим для адекватного і більш глибокого аналізу волинського політикуму в міжвоєнний період. Актуальність теми обумовлюється також і тим, що вона практично є недослідженою ні українськими, ні зарубіжними істориками. Лише в працях М.Гона [4], В.Менджецького [15] розкриваються окремі аспекти даної проблеми. Відтак завданням даної статті є всебічний аналіз російського монархічного руху на Волині, ідейних гасел, політичної програми та практичної діяльності монархістів; їхнього впливу на перебіг суспільно-політичних процесів краю в 1920-х рр.

Криза самодержавства та розпад Російської імперії, що для одних націй стали падінням “тюрми народів”, росіянами Волині сприймалися як загибель власної державності, національна катастрофа [2, 1924. № 10. – С. 52]. Імперській свідомості росіян було завдано нищівного удару, від якого вони так і не змогли оговтатися впродовж всього міжвоєнного періоду. Емоційно-психологічні переживання російської спільноти, пов’язані із адаптацією до статусу національної меншини, поглиблювалися (як реальними, так і надуманими) почуваннями упослідженості, приниження, ущемленості, до яких долучалися гіркота образи та відчай, а почасти гнів та роздратування. Як правило, таке самопочуття часто-густо набувало обрисів цілковитого небажання тверезо і об’єктивно подивитися на речі, а відтак ставало втечею від реальності. Один із сучасників тієї доби, сповнений подібними емоціями, з болем та обуренням писав: “І ми, громадяни великої держави, яка нещодавно впливала на світ, ми, ті що з гордістю вимовляли слово Росія, змушені мовчки терпіти все – і ласку милих родичів, і поблажливе презирство чужих людей, і принизливе знуцання торжествуючих месників за минуле” [1, 78]. Вихід із такої “ненормальної” ситуації він вбачав лише один: “відновити могутність своєї батьківщини і тоді достойно відплатити за всі “ласки” та образи” [1, 79, 82].

Закономірно, що епіцентром політичного життя росіян Волині початку 1920-х рр. стало зосередження сил для боротьби з радянською владою, у якій вони вбачали основного винуватця своїх поневірянь, яка прирекла їх на “гіркий хліб вигнання”. Як стверджував С.Войцехівський: “Історія поклала на наше покоління завдання повалення комуністичної влади і відновлення великої, вільної і могутньої Росії” [10, 1927. – 28 мая. – С. 1,5]. Відтак непримиренність до більшовизму та апологія боротьби з ним стала лейтмотивом суспільно-політичних настроїв російської громадськості.

На Волині, як на прикордонній з радянськими республіками території, мобілізація антибільшовицьких сил була особливо активною з початку 1920-х рр. Одним із координаційних центрів у боротьбі з комунізмом став Російський політичний комітет (відомий ще як “Народний союз захисту батьківщини і вітчизни”) на чолі з Б.Савінковим. Утворений у лютому 1920 р. за підтримки польської влади, він задекларував широку платформу співпраці з іншими політичними силами у боротьбі з більшовицьким режимом. Зокрема, взявши на себе функції майбутнього уряду “третьої Росії”, визнав за колишніми окраїнами царської імперії (Польщею, Фінляндією, Україною, Литвою і т.д.) право на самовизначення. Проте Б.Савінков не полишав надії, що у майбутньому ці держави все ж утворять союз з Росією “на засадах більшого чи меншого ступеня федералізму” [12, 50]. Проте розгорнути свою діяльність савенковцям так і не вдалося. У жовтні 1921 р. на вимогу радянського уряду польська влада розпустила РПК (насправді реорганізовано в благодійну установу), а його лідерів виселила з Польщі [12, 50].

3 грудня 1921 р. на Волині розпочинається становлення осередків Антибільшовицької ліги (АЛ), центральне управління якої перебувало у Варшаві. Загалом до складу організації приймалися представники всіх національностей, яких єднала “спільна ідея боротьби з більшовизмом, несумісного у своїй суті із засадами християнства”, проте у волинських осередках АЛ домінували росіяни. Приміром, рівненське відділення (нараховувало більше 20 членів) було представлено у переважній більшості колишніми

З М І С Т

Розділ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Г.Кособуцька МИЛОСЕРДЯ ЧЛЕНІВ БРАТСТВ ЯК ВИЯВ МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	3
Л.Петрук, Л.Терешко ТРАДИЦІЇ КОЗАЦЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ	8
Л.Терешко, Ю.Терешко КОЗАЦТВО ЯК КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ ФЕНОМЕН	10
В.Андрущенко, М.Юрій САКРАЛЬНИЙ СВІТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ	13
Н.Сорочан ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ МИСТЕЦТВ І НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ	27
Т.Макаренко ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ЛИСТОПАДІ 1917 - СІЧНІ 1918 Р.	31
А.Киридон СТРАТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ УПРОВАДЖЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН (1917 – 1930-ТІ РОКИ)	35
Р.Пальчевський ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ІДЕЇ СЕРЕД УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ЗАКАРПАТТЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ	45
В.Матвєєва ЩО ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСТОВІРНІСТЬ ДжЕРЕЛ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ, ПОЛОНЕНИХ ПІД ЧАС РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1919-1920 рр.	48
С. Шульга ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВИЩА ЧЕСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА ПОЛЩІ В 20-30-ТІ РР. ХХ СТ.	52
М.Гон СТРАТЕГІЯ ІНТЕГРАЦІЇ ЄВРЕЇВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПОЛЬСЬКУ ДЕРЖАВУ (1923-1939 рр.)	57
Л.Бородинська СОЮЗ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ГРОМАД ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН У ПОЛЬЩІ: МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ І БОРОТЬБА ЗА СФЕРИ ВПЛИВУ	62
П.Савчук, П.Мельничук ПРОБЛЕМА НЕСУМІСНОСТІ ЖИТТЄВИХ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТ. ЗІ СТАЛІНСЬКОЮ СТРАТЕГІЄЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПЕРЕБУДОВИ СРСР	66
В.Ковальчук ІТАЛІЙСЬКИЙ ВЕКТОР ДІЯЛЬНОСТІ ОУН У 1930-Х РР.	70
Р.Давидюк СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ НА РІВНЕНЩИНІ У ПЕРІОД „РАДЯНІЗАЦІЇ” (ВЕРЕСЕНЬ 1939-ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)	75
І.Булига РОЛЬ ПОЛІТИЧНОГО ЧИННИКА В РЕЛІГІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ НА ВОЛИНІ У 1939-1940 РР.	81
О.Тсвікова РУСИФІКАТОРСЬКА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ В РОКИ ТИМЧАСОВОЇ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ	84

**Розділ 2.
ІСТОРІЯ ВОЛИНІ. КРАЄЗНАВСТВО**

О.Шмид ПОЛЬСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ВОЛИНІ У 1861-1914 РР.: ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА ЗЕМЕЛЬНИЙ АСПЕКТИ ПРОЦЕСУ	90
А.Кукурудза РАДИКАЛЬНО-РЕФОРМАЦІЙНІ НАСТРОЇ ПРАВОСЛАВНИХ ВОЛИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР. ХХ СТ.	94
О.Нагорнюк РОСІЙСЬКИЙ МОНАРХІЗМ НА ВОЛИНІ В 20-Х РР. ХХ СТ.	98
В.Галуха СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ СТРУКТУРНИХ ЗМІН У АГРАРНІЙ СФЕРІ ВОЛИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ	102
Т.Вісина УКРАЇНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 20-30-Х РОКАХ ХХ СТ.: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	108
В.Вісін УКРАЇНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 20-30-Х РОКАХ ХХ СТ.: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ І ІСТОРІОГРАФІЇ	111
А.Шваб, С.Шинкар УКРАЇНОМОВНА ПЕРІОДИКА У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 1921–1939 РОКАХ	116
А.Жив'юк, Д.Сирота ПОШИРЕННЯ ТВОРЧОСТІ ТА ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА РІВНЕНЩИНІ У 1920-1930-Х РР.	122
І.Марчук ДОКУМЕНТИ НІМЕЦЬКИХ ОКУПАЦІЙНИХ ОРГАНІВ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ВОЛИНІ (1941 – 1944 рр.)	127
О.Сущук ВИКОРИСТАННЯ ВІНИЩУВАЛЬНИХ БАТАЛЬЙОНІВ РАДЯНСЬКИМИ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИМИ ОРГАНАМИ У БОРОТБІ З ОУН ТА УПА НА ВОЛИНІ (1944-1953)	135
М.Ясінський ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА РІВНЕНСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ДОМУ	139

**Розділ 3.
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.
ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ**

В.Ореховський ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА ДОБИ КОНСТАНТИНА І ВЕЛИКОГО (306-337 РР.)	143
Т.Олексівець ЛОКАЦІЙНІ МІСТА НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕХІЇ	146
П.Шляза ФІЛІП ФЕЛІЦІАН ШУМБОРСЬКИЙ (1771 - 1851): ХОЛМСЬКИЙ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ ЄПИСКОП	149
А.Шабачук «БАЛТІЙСЬКА ПРОБЛЕМА» ПІД ЧАС ЦАРЮВАННЯ ОЛЕКСАНДРА ІІ (1855 – 1881)	154
Ю.Федорик ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ У 1834 – 1875 РОКАХ	158
Л.Шугаєва МОЛОКАНИ І ДУХОБОРИ: СУСПІЛЬНО-ДУХОВНІ ВИТОКИ І ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІРОВЧЕННЯ	161
С.Косяк КОЛОНІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ У ДІЯЛЬНОСТІ ПАНГЕРМАНСЬКОГО СОЮЗУ (1891 – 1900 рр.)	167

Р.Постоловський ФОРМУВАННЯ ЧЕСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ В ЕПОХУ ЧЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В КОНЦЕПЦІЇ АЛЬБЕРТА ПРАЖАНКА	172
М.Гон ГАЛИЧИНА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО СЕГМЕНТУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ	179
В.Комар ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЇ ПРОМЕТЕЇЗМУ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ	184
Л.Галуха ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПИТАННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВ'Я У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ	188
П.Поліщук ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ „ПОЛЬСЬКОЇ ПІДПІЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ”	193
О.Казакова СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ ПОЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ 1939-1941 РР.	198
Л.В. Мороз НОВА ОЦІНКА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У РОМАНІ „ЧАС ЖИТИ І ЧАС ПОМИРАТИ” ЕРІХА МАРІЇ РЕМАРКА	201
В.Лесняк ЕВОЛЮЦІЯ ПРИНЦИПУ РОЗПОДІЛУ ВЛАДИ В ІСПАНІЇ (1939 - 1986)	204
І.Кисарець ТЕХНОЛОГІЇ ВПЛИВУ ЗМІ НА КОНСОЛІДАЦІЮ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА У ПРОЦЕСІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ	209
Е.Понамарчук ИРАН И АРАБСКИЕ СТРАНЫ НАКАНУНЕ ИРАНО-ИРАКСКОЙ ВОЙНЫ	213
С.Троян БАЗОВІ ЗАСАДИ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА І ПЕРСПЕКТИВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЄВРО РЕГІОНІВ	217
Є.Кіш ПРОБЛЕМИ НОВИХ СХІДНИХ КОРДОНІВ ЄВРОСОЮЗУ	224
Т.Герасимчук ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ГЛОБАЛЬНА СТРАТЕГІЯ США: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ, ОСНОВНІ ПОЗИЦІЇ, МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	229

Розділ 4. ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ТА ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ. МЕТОДОЛГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Т.Кузьма ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО МЕКСИКАНСЬКУ ЕКСПЕДИЦІЮ 1861 – 1867 РР.	234
О.Асауленко МОНАСТІРІ ПОЛТАВЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	237
Ю.Блох ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСКУСІЙ В АНГЛІЇ ЩОДО ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇНИ У 1902 – 1914 РР.	241
В.Борщевич НА МАНІВЦЯХ РОСІЙСЬКОЇ ОРТОДОКСАЛЬНОЇ ІДЕОЛОГІЇ: АРХІМАНДРИТ СМАРАГД (ЛАТИШЕНКОВ)	246
О.Полянський «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» ЯК НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА: ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ ТА ПОСТМОДЕРНІСТСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	251
В.Михайлов ОЛЕНА АПАНОВИЧ – ІСТОРИК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (біоісторіографічний аспект)	255
А.Слесаренко АНТИТОТАЛІТАРНІ РУХИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ 1968-1989 РР. В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ, ЧЕСЬКІЙ ТА СЛОВАЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	260

А.Наумов ПЕРШЕ ПРЕЗИДЕНТСТВО ВОЛОДИМИРА ПУТИНА В РОСІЇ: СТАНОВЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ	265
Ю.Дроздик, В.Мартинюк ЕЛЕКТОРАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ РІВНЕНЩИНИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ВИБОРІВ ДО МІСЦЕВИХ РАД 26. 03. 2006 р.)	270
О.Петухова ФОРМУВАННЯ СПІЛЬНОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПОЛІТИКИ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ	275
J.Jestal WOBEC MIGRACJI: POLITYKA TOŻSAMOŚCI CZY MULTIKULTURALIZM	279
A.Karnauch ZJAWISKO MIGRACJI W PRASIE UKRAIŃSKIEJ	283
В.Терещук ДОСВІД США У ВИКОРИСТАННІ ЗАСОБІВ ЕЛЕКТРОННОГО PR ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ	287
Г.Хлистун КОНЦЕНТРАЦІЯ ТА МАНПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ДРУКОВАНИХ ЗМІ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ	291
І.Сєрих ПРАКТИЧНІ РІШЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИКИ ЗРІВНОВАЖЕНОГО РОЗВИТКУ	297
К.Ерофеев УРОКИ ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЇ ПРАКТИКИ ФЕДЕРАЛЬНОГО ЗАКОНА «О СВОБОДЕ СОВЕСТИ И О РЕЛИГИОЗНЫХ ОБЪЕДИНЕНИЯХ»	301

Розділ 5.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, РЕФЕРАТИ ТА ОГЛЯДИ

Ю. Войцехівський, Ю. Руда, В. Балута РЕЦ.: БЕРДЯНСЬКА ЧОЛОВІЧА ГІМНАЗІЯ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ СТОЛІТТЯ) / УПОРЯДНИКИ: В.М.КОНСТАНТИНОВА, І.І.ЛИМАН // МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ БЕРДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. ТОМ 1. – К.: ОСВІТА УКРАЇНИ, 2006. – 528 С.	304
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	306
ЗМІСТ	308

Наукове видання

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету

Збірник наукових праць

Випуск 13

Відповідальний за підготовку збірника до видання – С.С. Троян

Комп'ютерна верстка – С.С.Троян

Комп'ютерний макет – О.Ю.Третяк

Обкладинка – О.Я.Тарасюк

Підписано до друку 5. 01. 2008 р. Папір офсетний. Гарнітура “Times New Roman”. Наклад 300. Обліково-видавничих аркушів 39,0. Зам. № 51/1.

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2008. – Випуск 13. – 311 с.

Віддруковано засобами оперативної поліграфії
редакційно-видавничого відділу РДГУ, вул. С.Бандери, 12, м. Рівне, Україна, 33028.